

بررسی و تحلیل موقعیت ژئوپلیتیکی کردستان عراق

عبدالرضا فرجی راد

دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

ریباز قربانی نژاد^۱

استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۰۶/۲۷

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۴/۰۹

چکیده

مناطق مختلف جغرافیایی جهان به لحاظ قدرت تأثیرگذاری بر سایر مناطق و نیز میزان اهمیتی که در سیاست گذاری‌های قدرت‌های جهانی دارند، از جایگاه یکسانی برخوردار نیستند. هر کدام از مناطق مختلف جغرافیایی بر اساس موقعیت نسبی و مطلق خود و سایر ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خویش، وزن ژئوپلیتیکی مخصوصی را دارا می‌باشد. منطقه کردنشین خاورمیانه با وسعتی در حدود ۴۷۵۰۰۰ کیلومتر مربع در قلب منطقه بحرانی خاورمیانه جای گرفته است. واقع شدن در محل تقاطع چهار حوزه تمدنی متفاوت؛ تمدن ترک - آلتایی در شمال، تمدن عربی - سامی در جنوب و جنوب غرب، تمدن آریایی - ایرانی در شرق، و تمدن اسلاو - ارمنی در شمال شرق، و نیز تقسیم شدن در بین چهار کشور منطقه، بیش از پیش باعث پیچیدگی مسائل این بخش از خاورمیانه شده است. در این بین، کردستان عراق که در شمال این کشور واقع شده است، به لحاظ دارا بودن ذخایر فراوان انرژی، رودخانه‌های جاری قابل توجه و مسائل هیدروپلیتیک مربوط به آن در کنار موقعیت معبری و توریستی آن از اهمیت فوق‌العاده‌ای در ساختار جغرافیای سیاسی این کشور برخوردار است. غیر متمرکز بودن نظام سیاسی عراق و اعطای اختیارات اجرایی و قانونگذاری به مناطق و استان‌های این کشور در قانون اساسی آن، بیش از پیش بر اهمیت ژئوپلیتیکی مناطق جغرافیایی تشکیل دهنده عراق افزوده است. در این مقاله، سعی شده است تا با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و استفاده از اسناد و متون مرتبط، جایگاه و اهمیت ژئوپلیتیکی منطقه کردنشین عراق در شمال این کشور بررسی و تبیین گردد. نتایج حاصل از این تحقیق نشان داد که این منطقه به خاطر داشتن موقعیت برتر ژئواکونومیک و هیدروپلیتیکی در کنار جاذبه‌های توریستی و موقعیت گذرگاهی در چارچوب کشور عراق از جایگاه قابل توجهی برخوردار می‌باشد.

واژگان کلیدی: کردستان، خاورمیانه، عراق، ژئوپلیتیک، هیدروپلیتیک، وزن ژئوپلیتیکی

مقدمه

هر مکان و فضای جغرافیایی از ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاصی برخوردار است که منعکس کننده ارزش‌ها، فرصت‌ها و محدودیت‌های آن می‌باشد. کشورها نیز به عنوان اصلی‌ترین واحدهای سیاسی- فضایی در جهان از ویژگی‌های ساختاری و کارکردی متفاوت و متنوعی برخوردارند و همین امر فرصت‌ها و تنگناهای مختلفی را پیش روی آن‌ها قرار داده است. ویژگی‌های فرهنگی نظیر ابعاد متفاوت توسعه اقتصادی، اجتماعی، تکنولوژی، جمعیت و...، مشخصات طبیعی نظیر آب و هوا، خاک‌ها، فیزیوگرافی و...، در کنار موقعیت مطلق (طول و عرض جغرافیایی) و موقعیت نسبی (جهت، فاصله و ارتباط) که هر کشور و فضای جغرافیایی از آن برخوردار است، زمینه را برای پیدایش اختلاف و نابرابری در فرصت‌ها و محدودیت‌های کشورها و مناطق جغرافیایی فراهم نموده است.

کشور عراق با داشتن ۴۳۷۰۷۲ کیلومتر مربع وسعت (www.cia.gov/Iraq)، در غرب قاره آسیا و در منطقه خاورمیانه در حاشیه حوزه ژئوپلیتیک خلیج فارس قرار گرفته است. این کشور از جمله کشورهایی است که در قرن بیستم و از فروپاشی امپراطوری عثمانی ایجاد شده و علی‌رغم داشتن سابقه تمدنی غنی و ممتاز به عنوان مکان آغازین پیدایش تمدن‌های سومری، بابلی، آشوری و کلدانی، فاقد پیشینه تاریخی قومی به عنوان یک دولت - ملت مستقل است. در واقع عراق جدید، ساخته کاملاً مصنوعی انگلیسی‌ها از اعراب سنی و شیعه در کنار کردها می‌باشد که کمتر صفت مشترکی با هم داشته و از آغاز تأسیس آن کشور فاقد آرمان سیاسی یکسان و مشترک بودند. بدین ترتیب بافت اجتماعی عراق، واحد موزاییک رنگارنگ و متنوعی از قومیت‌ها، مذاهب و فرهنگ‌هاست که اقتضائات خود را بر رفتار سیاسی در محیط داخلی و سیاست خارجی این کشور تحمیل کرده است.

کردهای عراق به عنوان دومین گروه بزرگ قومی این کشور که در حدود ۱۹ درصد جمعیت آن‌را در بر می‌گیرند (Mertaymer, 2009: 102). در شمال و شمال شرقی عراق و عمدتاً در چهار استان سلیمانیه، اربیل، دهوک و کرکوک و بخش‌هایی از استان‌های نینوا، دیاله و صلاح‌الدین ساکن هستند. بسیار سخت می‌توان کردها را جزئی از جامعه عراق به حساب آورد. شاهد این مدعا، حداقل هفت برخورد نظامی دولت مرکزی عراق با کردها در قرن بیستم میلادی می‌باشد. طی هشت دهه‌ای که از استقلال عراق گذشته، کردها یا پیوسته در حال جنگ با دولت مرکزی و یا مشغول مذاکره برای خودمختاری بوده‌اند (Ahmadi, 2004: 68). کردستان عراق به عنوان متراکم‌ترین بخش این کشور به لحاظ جمعیتی، در حدود ۲۰ درصد وسعت عراق را در مناطق شمالی و شمال شرقی این کشور در بر گرفته است. این منطقه به خاطر آب و هوای کوهستانی دارای رودخانه‌های پرآبی می‌باشد که اکثر آن‌ها به سمت مناطق عرب نشین مرکز و جنوب عراق در جریان هستند. به علاوه، قسمت اعظم ذخایر نفت و گاز عراق در نواحی کردنشین شمالی آن واقع شده است. این دو عامل در کنار عوامل مربوط به موقعیت گذرگاهی و توریستی کردستان عراق باعث بالا رفتن وزن ژئوپلیتیکی آن در قیاس با سایر مناطق مرکزی و جنوبی عراق گشته است.

ژئوپلیتیک^۱

ژئوپلیتیک به عنوان شکلی از دانش قدرت در دوره رقابت استعمارگران در طی دهه‌های ۱۸۷۰ تا ۱۹۴۵ میلادی پدید آمد که در آن هنگام، امپراطوری‌های رقیب در نبردهای متعددی که دو نمونه از آن‌ها جنگ‌های جهانی بودند، درگیر بوده و می‌جنگیدند تا دائماً، محدوده‌های قدرت را که مرزهای نقشه‌های سیاسی جهان بودند، ایجاد، مرتب و سپس تغییر و تصحیح نمایند (Etotail & et.al., 2000: 51). واژه ژئوپلیتیک ابتدا در سال ۱۸۹۹ میلادی به وسیله دانشمند علوم سیاسی سوئدی به نام رودولف کیلن^۲ وضع شد (Atkinson & Dodds, 2000:1). این علم، مطالعه روابط بین کشورها و منازعات از لحاظ جغرافیایی است. به عبارتی تأثیر عوامل جغرافیایی نظیر موقعیت، فاصله و توزیع منابع طبیعی و انسانی بر روابط بین‌الملل را موضوع ژئوپلیتیک تشکیل می‌دهد (Barden & Shelley, 2000:5). سائل بی‌کوهن، ژئوپلیتیک را مطالعه کاربردی روابط فضای جغرافیایی با سیاست، و تأثیر متقابل الگوهای فضایی، اشکال و ساختارها با اندیشه، مؤسسات و تعاملات سیاسی تعریف می‌کند (Cohen, 1994:17). اصولاً ژئوپلیتیک به دنبال بررسی این موضوع است که چگونه فاکتورهای جغرافیایی، از جمله سرزمین، جمعیت، موقعیت استراتژیک، منابع طبیعی و غیره بر روابط بین کشورها و تلاش آنان برای کسب قدرت و استیلا بر دیگران مؤثر است (Bellamy, 2006:1). لذا نیروهای بنیادین ژئوپلیتیک، جهان و سیستم بین‌الملل را در سطوح مختلف درون ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی شکل خواهند بخشید (Bray, 1998:473). به عبارتی می‌توان ژئوپلیتیک را علم روابط متقابل سه پارامتر جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر قلمداد نمود (Hafez niya, 2005: 37).

وزن ژئوپلیتیکی^۳

وزن ژئوپلیتیکی عبارت است از ثقل نیروها و عوامل مثبت و منفی مؤثر در قدرت ملی یک کشور. به عبارتی، وزن ژئوپلیتیکی جمع جبری عوامل قدرت ملی نیروها و عواملی چون بدهی‌های خارجی، شیوع بیماری‌های واگیردار، فقر، بیکاری، بی‌سوادی، بلایای طبیعی و غیره را شامل می‌شود (Frankel, 1996: 150). مکان‌ها و مناطق جغرافیایی بسته به موقعیت و مشخصات خود دارای ارزش‌های متفاوتی هستند. ارزش یک مکان یا منطقه جغرافیایی تحت تأثیر موقعیت نسبی و ریاضی خود و شرایط پیرامونی آن، در بستر زمان دچار تحول و تغییر می‌گردد، لذا از ثبات و پایداری برخوردار نیست. هم‌چنین ارزش ژئوپلیتیکی یک مکان یا منطقه جغرافیایی تحت تأثیر ویژگی‌ها و مشخصات درونی آن نیز می‌باشد. ویژگی‌های طبیعی، انسانی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، علمی و غیره در مجموع قابلیت‌ها و استعدادها بالقوه و بالفعل و مسائل یک مکان یا منطقه جغرافیایی را منعکس می‌کند. مطالعه موقعیت و ویژگی‌های یک مکان یا منطقه جغرافیایی ما را در درک بهتر میزان قدرت آن منطقه و نیز کارکردها و نقش‌های آن یاری می‌رساند. به عبارتی می‌توان گفت که قدرت یک مکان و منطقه جغرافیایی تابعی از دو عامل اساسی موقعیت و مشخصات آن است. به طور کلی، وزن ژئوپلیتیکی مکان و منطقه جغرافیایی برای آن

¹ Geopolitics

² Rudolf Kjellen

³ Geopolitical Weight

میزان مشخصی از قدرت را به بار می‌آورد که می‌تواند بر روی مکان‌ها و مناطق کم وزن تر اثر گذاشته و به عبارتی اعمال قدرت کند. بنابراین مکان‌ها و مناطق جغرافیایی، دائماً در حال کوشش و تکاپو برای افزایش وزن ژئوپلیتیکی و کسب قدرت بیشتر بوده و با یکدیگر رقابت می‌نمایند (Hafezniya, 1999: 5-8).

روش انجام این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است و با توجه به ماهیت و نوع موضوع مورد مطالعه، روش گردآوری اطلاعات به شکل کتابخانه‌ای و ترکیبی از منابعی چون کتب، مجلات و فصلنامه‌ها، اینترنت و... است. بر این اساس، تحقیق حاضر درصدد است تا با استفاده از یافته‌های تحقیق و به شیوه تجزیه و تحلیل کیفی به ارزیابی فرضیه زیر بپردازد:

مناطق کردنشین شمال عراق به خاطر دارا بودن شاخص‌هایی نظیر ژئوپلیتیک آب، ژئوپلیتیک انرژی، ژئوتوریسم و موقعیت گذرگاهی از جایگاه ویژه‌ای نسبت به سایر مناطق عراق برخوردار است و حائز وزن ژئوپلیتیکی بیشتری در چارچوب جغرافیای سیاسی عراق می‌باشد.

محیط شناسی مسأله تحقیق

تحلیل تاریخ گذشته و حال کردها نشان می‌دهد که موقعیت جغرافیایی و مکان زیست کردها در جهان، نقش تعیین کننده‌ای در تعیین سرنوشت آنان داشته است. کردستان به فضای جغرافیایی مرتفعی در خاورمیانه گفته می‌شود که از نظر اکولوژیکی زیستگاه و موطن کردها را تشکیل می‌دهد. این منطقه مرتفع بخش‌هایی از غرب و شمال غرب ایران، مشرق و جنوب شرق ترکیه، شمال و شمال شرق عراق و سوریه و نیز غرب قفقاز را در بر می‌گیرد که بر فلات‌ها و سرزمین‌های کم ارتفاع اطراف خود مشرف می‌باشد (Hafezniya, 2006: 9-10). از قرن ۱۳ میلادی، منطقه‌ای که مکان زیست اکثریت مردم کرد می‌باشد به کردستان معروف شده است. واژه کردستان، تنها به مردم ساکن آن مکان دلالت ندارد بلکه به ساختارهای سیاسی و اجتماعی مردم کرد هم اشاره می‌کند. این واژه برای نشان دادن منطقه‌ای که در داخل کشورهای ایران، عراق، سوریه و ترکیه واقع شده است، به کار می‌رود، منطقه‌ای که اکثریت ساکنانش، خودشان را کرد می‌نامند (Fieldhouse, 2002: 33). کردها به عنوان یک گروه شناخته شده در طول بیش از دو هزار سال در این سرزمین سکونت داشته‌اند. امروزه کردها خودشان را به مادها نسبت می‌دهند. مادها یک گروه هند و اروپایی به شمار می‌روند که در حدود سال ۶۱۴ قبل از میلاد از آسیای مرکزی به سمت فلات ایران سرازیر شدند. واژه کرد، بیشتر برای اشاره به آن‌هایی که در رسته کوه زاگرس سکنی گزیده بودند (Usherwood, 2005: 54-55). در واقع، کردها یکی از قدیمی‌ترین جوامع در تاریخ خاورمیانه به حساب می‌آیند (Nisan, 2002: 33). به اعتقاد پروفیسور ایزدی، کردها قومی هستند که به لحاظ اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی دارای آداب زندگی خاص مربوط به خود هستند طوری که آن‌ها را از گروه‌های قومی مجاورشان جدا و مستقل نگه می‌دارد (Izady, 1992: 73).

محققان و صاحب نظران مختلفی با دیدگاه‌ها و سلیق گوناگونی در مورد وسعت مناطق کردنشین خاورمیانه نظر داده‌اند. ولی آن چه در این زمینه قابل تأمل به نظر می‌رسد این است که اکثر قریب به اتفاق آن‌ها مساحت کردستان را بین ۴۰۰/۰۰۰ تا ۵۰۰/۰۰۰ کیلومتر مربع ذکر کرده‌اند. غالب محققان کرد زبان، حدود جغرافیایی کردستان را ۴۷۵ هزار کیلومتر مربع می‌دانند. که از این مقدار ۲۵۵ هزار کیلومتر مربع در ترکیه، ۱۶۰ هزار کیلومتر مربع در ایران، ۷۵

هزار کیلومتر مربع در عراق و ۱۵ هزار کیلومتر مربع در سوریه واقع است (Lazrif, 2001: 6). در دایره المعارف اسلام در بحث مربوط به وسعت مناطق کردنشین خاورمیانه چنین آمده است: کردستان ترکیه ۱۹۰ هزار کیلومتر مربع، کردستان ایران ۱۲۵ هزار کیلومتر مربع، کردستان عراق ۶۵ هزار کیلومتر مربع و کردستان سوریه ۱۲ هزار کیلومتر مربع. که مجموع آن‌ها چیزی در حدود ۳۹۲ هزار کیلومتر مربع است (Bosworth, Donzel, 1986:342).

یافته‌های تحقیق

۱- ارزش‌های ژئوپلیتیکی کردستان

منطقه کردنشین خاورمیانه به لحاظ ژئوپلیتیک آب و ژئوپلیتیک انرژی از موقعیت ممتازی نسبت به مناطق همجوار برخوردار است. می‌توان گفت که بزرگ‌ترین و بارزترین سرمایه جغرافیایی سرزمین کردستان، منابع آب آن می‌باشد هم از جهت میزان بارش و نزولات جوی و هم از جهت تعداد رودخانه‌ها و حوضه‌های آبی آن در مقایسه با سرزمین‌های همسایه. منابع آب هم چنین یک عامل مهم در سیاست‌گذاری کشورهای منطقه در قبال مسأله کردستان در ابعاد داخلی و خارجی به شمار می‌رود. ارتفاعات کوهستانی مرکزی کردستان که در جهت شمال غربی - جنوب شرقی از دریاچه وان در ترکیه تا رشته کوه زاگرس در ایران امتداد دارد، در حدود ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ میلیمتر در سال نزولات جوی دریافت می‌کنند. به خاطر شکل خاص توپوگرافی کوه‌ها و جنگل زدایی شدید در دامنه آنها، بیشتر نزولات جوی در کردستان به سمت دره‌ها جریان می‌یابد و سیستم‌های رودخانه‌ای را در آنجا تغذیه می‌کنند که نیازمندی‌های کشاورزی را در زمین‌های پایین دشت و حتی در خارج از مناطق کردنشین تأمین می‌کنند. میزان بارش واقعی در دشت‌های کردستان به ندرت به ۴۰۰ میلیمتر در سال می‌رسد (Kreyenbroek, 1992:197-199). به جز بخش‌هایی از کردستان عراق و سوریه که در حاشیه بیابان واقع شده است، بقیه مناطق کردنشین خاورمیانه منابع آب فراوانی را در اختیار دارند. به طوری که قسمت بالادست سه رودخانه مهم منطقه، یعنی دجله، فرات و ارس در این محدوده جغرافیایی واقع شده است. سرزمین کردستان با توجه به موقعیت آن و هم چنین دارا بودن کوهستان‌های بلند و سربه فلک کشیده از مقدار بارش فراوانی نسبت به مناطق هم جوار برخوردار است. بالا بودن میزان بارش نزولات جوی باعث غنی‌تر شدن این سرزمین به لحاظ منابع آب شیرین گردیده است. طوری که، سرچشمه بسیاری از رودخانه‌ها و منابع آب شیرین خاورمیانه در کردستان واقع شده است. رودهای مهم دجله، فرات، ارس، قزل ایرماق، زربینه رود، سیمینه رود، زاب و سیروان در کنار بسیاری دیگر از رودهای فصلی از کردستان سرچشمه می‌گیرند. منابع آب کردستان به دریای خزر، خلیج فارس، دریاچه ارومیه و دریای سیاه سرازیر می‌شوند و کشورهای ترکیه، ایران، آذربایجان، ارمنستان، عراق، سوریه و کویت به آب‌های کردستان وابستگی دارند (Hafezniya, 2006: 12). علاوه بر این، قرار گرفتن مناطق خشک و کم آبی در پیرامون سرزمین کردستان که قسمت اعظم نیازهای آب شیرین خود را از رودخانه‌هایی تأمین می‌کنند که از کردستان سرچشمه گرفته و وارد خاک آن‌ها می‌شود و در عین حال جایگزین مناسبی نیز برای برطرف کردن این وابستگی در اختیار ندارند؛ همگی باعث شده که کردستان به لحاظ ژئوپلیتیک آب اهمیت فوق العاده‌ای در

سطح منطقه پیدا کند. هم چنین، از آن جا که حدود ۸۰ درصد از زمین‌های خاورمیانه به علت نزولات کم جوی خشک می‌باشد و حدود ۸۵ درصد آبی که در رودخانه‌های کشورهای عربی خاورمیانه جاری است از سرزمین‌های غیرعربی سرچشمه می‌گیرد (Etaat, 1996: 8-9) و از سوی دیگر، به خاطر آن که این کشورها در مراحل آغازین توسعه صنعتی و کشاورزی قرار دارند و نیاز مبرمی در این مرحله از توسعه خویش، به منابع آب شیرین دارند، منزلت ژئوپلیتیکی کردستان به لحاظ آب بیش از پیش ارتقاء خواهد یافت.

به سبب وجود رودخانه‌های فراوان و پرآب در مناطق کردنشین، پروژه‌های هیدرولیکی متعددی در خاک کردستان به اجرا در آمده است. و چندین سد بزرگ به منظور ذخیره سازی منابع آب و تولید برق آبی بر روی رودخانه‌های پرآب کردستان تأسیس شده‌اند. در کردستان ترکیه، ۷ سد و ۸ واحد تأسیساتی هیدروالکتریکی وجود دارد. در کردستان ایران، ۳ سد ذخیره سازی آب با گنجایش کلی ۸۷۵ میلیون متر مکعب وجود دارد. در کردستان عراق نیز بر روی سه رودخانه زاب بزرگ، زاب کوچک و دیاله سد سازی صورت گرفته است که دو سد ساخته شده بر روی رودخانه‌های دیاله و زاب صغیر برق بغداد را تأمین می‌کنند. هم‌چنین بزرگ‌ترین طرح ذخیره سازی آب در خاورمیانه، پروژه تولید برق آبی و کنترل مازاد آب در کردستان ترکیه می‌باشد که به پروژه آناتولی جنوب شرقی یا گپ^۱ معروف است. این پروژه در سال ۱۹۷۰ میلادی شروع گردید و نخستین سد آبی این مجموعه که کبان^۲ نام دارد در سال ۱۹۷۴ به بهره برداری رسید. پروژه گپ یکی از بزرگ‌ترین طرح‌های تأسیساتی در جهان به شمار می‌رود که شامل ۳ پروژه عمده آبیاری و هیدروالکتریکی بر روی رودخانه‌های دجله و فرات می‌باشد. این سدها در حدود ۷۵۰۰ مگاوات برق تولید خواهند کرد و ۱/۵ تا ۲ میلیون هکتار از زمین‌های کردستان ترکیه را آبیاری خواهند نمود (Oshea, 2004: 47-51). پروژه گپ نشان‌دهنده اهمیت و ارزش استراتژیک و حیاتی کنترل منابع آب برای بیش از یک کشور خاورمیانه‌ای می‌باشد. حکومت ترکیه، شدیداً احساس اقتدار و قدرتمندی می‌کند از این که حق بهره‌برداری از همه آب‌هایی را که از مرزهای بین‌المللی نشأت می‌گیرند، برای خود در نظر می‌گیرد. بیش از ۹۰ درصد آب‌های بالادستی رودخانه‌های دجله و فرات از آناتولی سرچشمه می‌گیرد. علاوه بر این، آب کردستان به عنوان یک کالای مالی باارزش به شمار می‌آید که انتظار می‌رود از طریق خط لوله صلح به کشورهای خشک و کم‌آب خلیج فارس فروخته شود. طرح احداث چنین خط لوله‌ای به طول ۱۷۰۰ مایل از رودخانه جیحان^۳ در بخش شرقی رشته کوه توروس در سال ۱۹۹۰ میلادی ارائه شد. این خط لوله، منطقه جده عربستان را از مسیر سوریه و اردن تغذیه خواهد نمود. دیگر بخش‌های شبه جزیره عربستان، نظیر عمان و امارات متحده عربی نیز از طریق خاک عراق به این طرح انتقال آب دسترسی خواهند داشت. طرح اخیر به دلیل روی کار آمدن دولت‌های بی‌ثبات در عراق، تاکنون به مرحله اجرا در نیامده است. به هر حال، هزینه انجام این طرح در حدود ۲۱ میلیارد دلار برآورد شده است. چنین طرحی، سالانه در حدود ۶ میلیارد متر مکعب آب را فراهم خواهد ساخت که نیازمند بیش از یک چهارم خروجی آب رودخانه‌های جیحان و سیهان^۴ می‌باشد. سوریه طرح پیشنهادی خط لوله صلح را به عنوان یک دسیسه و توطئه از

¹ Gap

² Keban

³ Ceyhan

⁴ Ceyhan&Seyhan

جانب دولت ترکیه به منظور انحراف افکار عمومی از ضرر و زیان‌های پروژه گپ قلمداد نمود. در کل، چنین طرحی حمایت بیشتری را برای ترکیه از سوی کشورهای دریافت کننده آب در منطقه به دنبال خواهد داشت (Oshea, 1992:48-50). در جدول شماره ۱ اسامی تعدادی از رودخانه‌های پر آبی که در مناطق کردنشین خاورمیانه جریان دارند، ذکر شده است.

جدول شماره ۱: رودخانه‌های بزرگ جاری در مناطق کردنشین خاورمیانه

رودخانه	طول به کیلومتر	رودخانه	طول به کیلومتر
ارس ^۱	۶۳۷	دجله ^۲	۵۴۷
زاب کوچک ^۳	۹۷۱	فرات ^۴	۲۰۰
سیروان ^۵	۴۶۰	مورات ^۶	۳۰۰
سفیدرود ^۷	۴۵۰	زاب بزرگ ^۸	۲۰۰
زربنه رود ^۹	۲۴۰	جغتو ^{۱۰}	۲۲۰

Source: Oshea, 2004:48

علاوه بر اهمیت منطقه کردنشین خاورمیانه به لحاظ هیدروپلیتیک، این منطقه از جهت ژئوپلیتیک انرژی نیز از جایگاه مناسبی در سطح منطقه خاورمیانه و حتی جهان برخوردار است. مهم ترین منبع انرژی در کردستان، ذخایر نفت خام می‌باشد. حوزه نفتی کرکوک در کردستان عراق و در دامنه‌های کم ارتفاع بخش جنوبی رشته کوه زاگرس یکی از بزرگترین حوزه‌های نفتی جهان است. این حوزه نفتی در شمال عراق که ذخایر آن ۱۶ هزار میلیون بشکه برآورد شده است، دومین حوزه مهم نفتی بعد از حوزه رومیله در این کشور به شمار می‌رود و ۷۰ درصد تولید نفت عراق را تا قبل از جنگ خلیج در سال ۱۹۹۰ میلادی که به ۳ میلیون بشکه در روز می‌رسید، به خود اختصاص می‌داد. حوزه‌های نفتی شمال موصل و اطراف خانقین، حوزه‌های کرمانشاه در کردستان ایران، حوزه‌های نفتی گارزان، گرمک و راماندا در کردستان ترکیه و حوزه نفتی شمال شرقی سوریه همگی از منابع عمده‌ای هستند که اهمیت اقتصادی-سیاسی بسیاری به این نقطه از خاورمیانه بخشیده‌اند. اهمیت منابع نفتی کردستان تنها در فراوانی حوزه‌های آن نیست، بلکه هزینه استخراج بسیار پایین چاه‌های نفت کرکوک و فراوانی بازده آن‌ها، ارزش دو چندان را به آن بخشیده است. جدای از نفت، کشف ذخایر عظیم کروم، آهن و مس در کردستان ترکیه که اهمیت جهانی دارند، کردستان را در کانون ژئواکونومیک-ژئواستراتژیک جهانی قرار داده‌اند (Lazrif, 2001: 10-11).

۲- کردستان عراق

اغلب از کردستان عراق با عنوان کردستان جنوبی یاد می‌شود اما این بخش در حقیقت در سرزمین کردستان، موقعیتی کم و بیش میانی و مرکزی دارد و در واقع حلقه پیوندی است بین آن چه به کردستان ترکیه یا کردستان شمالی و کردستان ایران یا کردستان خاوری معروف است و با نواحی عمدتاً کردنشین سوریه نیز هم مرز است. این

¹ Aras

² Tigris

³ Little Zab

⁴ Euphrates

⁵ Sirvan

⁶ Murat

⁷ Sefidrud

⁸ Greater Zab

⁹ Zarrinerud

¹⁰ Jaghtu

بخش از کردستان سرزمینی است غنی و کوهستانی که از سلسله زاگرس واقع در کردستان ایران به سوی کوهستان‌های ترکیه کشیده شده است. بلندترین قله این منطقه، حصار رست^۱ در رشته کوه هلگورد^۲ بر سر راه سوق الجیشی هامیلتون^۳ واقع در نزدیک مرز ایران مشرف است و ۳۷۲۷ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. رشته کوهی کم ارتفاع و عاری از درخت به نام جبل حمزین^۴ مرز طبیعی بین سرزمین‌های کرد و عرب را در عراق تشکیل می‌دهد (Kendal & et.al, 1999: 174). شیب کوه‌های این قسمت از کردستان به سمت جنوب و جنوب غرب است و دشت‌های حاصلخیز اربیل^۵، حریر^۶ و شاره زور^۷ در پایین دست آن واقع شده‌اند. اقلیم دشت‌های کردستان، مدیترانه‌ای است و بارش باران در آن‌ها بالنسبه زیاد است اما کوهستان‌ها سرد و بر فگیرند و رودهای دجله، زاب بزرگ، زاب کوچک و سیروان از آن گذشته و به سمت مناطق عرب نشین بین‌النهرین سفلی در حرکتند (Ezzati, 2001: 330-331). منابع طبیعی نظیر نفت، سنگ آهن، کروم، مس، آلومینیوم، بوکسیت، طلا، گوگرد، فولاد، سیمان و گچ در کردستان عراق یافت می‌شود. که تا به امروز از آن‌ها به خوبی بهره برداری به عمل نیامده است. ولی منبع عمده ثروت این منطقه، بی‌گمان نفت است (Molla Omar Issa, 2000: 32). طوری که حوزه‌های نفتی واقع در مناطق کردنشین تا حدود ۵۰ درصد کل تولید نفت عراق را تولید می‌کند و بیش از نیمی از منابع شناخته شده گاز عراق نیز در مناطق کردنشین قرار دارد (Ahmadi, 2004: 71). از مجموع استان‌های عراق چهار استان کرکوک، اربیل، سلیمانیه و دهوک به تمام و کمال در خاک کردستان واقع اند. با این حال بخش‌هایی از مناطق کردنشین خارج از چهار استان فوق‌الذکر قرار گرفته‌اند. برای مثال استان نینوا شامل بخش‌های کردنشین آکره، شیخان، سنچار و زمار است، استان دیاله بخش‌های کردنشین خانقین، مندلی و میدان و قره قور را شامل می‌شود و استان واسط که شامل بخش کردنشین بدره می‌باشد (Kendal & et.al, 1999: 175).

در ماده ۲ از بند اول قانون اساسی کردستان عراق در این رابطه چنین آمده است: کردستان عراق از استان دهوک با مرزهای اداری قبل از سال ۱۹۶۸ و استان‌های کرکوک، سلیمانیه و اربیل به همراه شهرستان‌های آکری، شیخان، شنگار، تلعفر، تکلیف، قره قوش و نواحی زمار، باشیقه و آسکی کلک از استان نینوا، و نیز شهرستان‌های خانقین و مندلی از استان دیاله و شهرستان بدره و ناحیه جسان از استان واسط با مرزهای اداری سال ۱۹۶۸ تشکیل شده است. در بند دوم ماده ۲ نیز چنین آمده است که: «تعیین مرزهای اداری منطقه فدرال کردستان بر اساس ماده ۱۴۰ قانون اساسی دایم خواهد بود» در ماده ۶ از همین قانون آمده است که ملت کردستان عراق از ملت کرد و سایر ملل دیگر نظیر ترکمن، کلدانی، آشوری، ارمنی و عرب که ساکن منطقه کردستان هستند، تشکیل شده است (Ooni, 2007: 8). بنابر یک برآورد، مساحت کردستان عراق حدود ۷۴۰۰۰ کیلومتر مربع است، که به ترتیب زیر در بین استان‌ها تقسیم شده است:

¹ Hasar-Rost

² Hilgurd

³ Hamilton

⁴ Jabal-Hamrin

⁵ Arbil

⁶ Harir

⁷ Share-Zoor

شکل ۱: نقشه موقعیت و وسعت مناطق کردنشین عراق Source: www.institutkurde.org

استان کرکوک ۱۹۵۴۳ کیلومتر مربع، استان اربیل ۱۵۳۱۹ کیلومتر مربع، استان سلیمانیه ۱۱۹۹۳ کیلومتر مربع، استان نینوا ۱۱۰۰۰ کیلومتر مربع، استان دهوک ۹۷۵۴ کیلومتر مربع، استان دیاله ۵۵۰۰ کیلومتر مربع و استان واسط ۸۹۵ کیلومتر مربع. از این ۷۴۰۰۰ کیلومتر مربع، تنها محدوده استان‌های اربیل، سلیمانیه و دهوک یعنی ۳۷۰۶۲ کیلومتر مربع در قلمرو حکومت منطقه‌ای کردستان قرار دارد که این مقدار تا سال ۱۹۷۵ نیز جزو قلمرو خود مختار محسوب می‌شد. مساحت تقریبی کردستان عراق حدود ۱۷ درصد از کل مساحت کشور عراق است. در حالی که حدود ۲۰ تا ۲۵ درصد جمعیت عراق را کردها تشکیل می‌دهند. اختلاف بین درصد‌های مربوط به مساحت و جمعیت کل کردستان عراق، ناشی از وجود بیابان‌های غیر مسکون در سرزمین‌های عربی عراق به ویژه نواحی جنوب غربی فرات است. براساس سرشماری ۱۹۷۵ تراکم جمعیت در کردستان ۳۹/۴ نفر در کیلومتر مربع، ولی در مناطق عربی عراق ۲۲/۲ نفر در هر کیلومتر مربع می‌باشد (Kendal & et.al, 1999: 178).

۳ - جایگاه استراتژیک کردستان عراق در این کشور

فضاهای جغرافیایی مختلف در جهان در ابعاد سه گانه داخلی، منطقه‌ای و جهانی برحسب موقعیت جغرافیایی، وضعیت ژئواکونومیک و ژئوپلیتیکی و همچنین ویژگی‌های فرهنگی آن‌ها از جایگاه استراتژیکی متفاوتی برخوردارند. و بر این اساس نقش متفاوتی در اعمال سیاست‌ها بازی می‌کنند، این امر در داخل یک کشور نیز صادق است. در همه کشورها، نواحی گوناگونی به لحاظ ارزش استراتژیکی مشاهده می‌شوند. بعضی از نواحی با داشتن نقش مؤثری در اقتصاد کشور، بالا بودن احساس هویت ملی در بین ساکنان آن نواحی و نیز در اختیار داشتن اهرم‌های فشار بر حکومت مرکزی، از جایگاه استراتژیکی برتری در درون یک کشور برخوردارند.

کردستان عراق با دارا بودن ۱۷ درصد از مساحت عراق و ۲۸ درصد جمعیت این کشور، موقعیت ممتازی را به لحاظ استراتژیکی در اختیار دارد. قرار گرفتن حدود ۵۰ درصد از ذخایر انرژی عراق در مناطق کردنشین، در اختیار داشتن بخش‌های بالا دست اکثر رودهای جاری در عراق و نیز داشتن وضعیت اقلیمی مناسب نسبت به بقیه مناطق

کشور و به تبع آن بالا بودن تراکم جمعیت در آن و همچنین عبور راه‌های ارتباطی زمینی و هوایی مناطق مرکزی و جنوبی عراق از کردستان به منظور ارتباط با ترکیه و سایر کشورهای اروپایی و... همگی باعث بالا رفتن وزن ژئوپلیتیکی کردستان عراق در این کشور شده است.

۳-۱- موقعیت برتر کردستان عراق به لحاظ هیدروپلیتیک^۱

مناطق کردنشین عراق در شمال این کشور به علت برخورداری از شرایط جوی و اقلیمی مساعدتری نسبت به مناطق جنوبی و مرکزی عراق از ریزش‌های جوی بیشتری بهره مند است و همین امر باعث غنی‌تر شدن وضعیت آب‌های جاری و زیرزمینی این بخش از عراق در قیاس با سایر مناطق عراق شده است. با نگاهی به وضعیت شبکه بندی آب‌های سطحی عراق، در می‌یابیم که بیشتر رودخانه‌های جاری در این کشور مسیری شمالی - جنوبی را طی می‌کنند. به عبارتی از مناطق کردنشین شمالی به سمت مناطق عرب نشین میانی و جنوبی عراق امتداد دارند. هرچند که سرچشمه‌های عمده رودخانه‌های مهم دجله و فرات در بخش‌های جنوب شرقی ترکیه قرار دارد ولی از آنجا که در مجموع تنها ۴۴ درصد جریان سالانه دجله از ارتفاعات ترکیه تامین می‌شود (Abdi & Mokhtari, 2005: 213) و بقیه آن از ارتفاعات غربی ایران و شمال عراق تامین می‌گردد. در این رابطه کردستان عراق نسبت به مناطق میانی و جنوبی بین‌النهرین در وضعیت فرادستی قرار دارد. امروزه چهار رودخانه دائمی و مهم دجله، زاب کبیر، زاب صغیر و سیروان، هر چند که قسمت عمده آبشان از خارج از عراق سرچشمه می‌گیرد، ولی با عبور از کردستان عراق و سیراب نمودن زمین‌های کشاورزی آن بر اهمیت هیدروپلیتیکی آن افزوده است (شکل ۲).

۳-۲- موقعیت برتر کردستان عراق به لحاظ ذخایر انرژی

منطقه خاورمیانه به لحاظ دارا بودن ذخایر عظیم انرژی نفت و گاز جایگاه بسیار مهمی را در عرصه ژئواکونومیک جهانی به خود اختصاص داده است. چهار کشور اول تولید کننده نفت دنیا در این منطقه قرار دارند و ۶۴ درصد ذخایر تثبیت شده نفت جهان در خاورمیانه قرار دارد (Rabiei, 2005: 167). علاوه بر آن بزرگ‌ترین میدان‌های نفتی دنیا در این منطقه قرار دارد و پیش بینی می‌شود سهم منطقه خلیج فارس در تولید جهانی نفت از ۲۵/۷ درصد در سال ۱۹۹۶ به ۴۰/۹ درصد تا سال ۲۰۲۰ برسد (Behjat, 2008: 170). کشور عراق در منطقه نفت خیز و استراتژیک خلیج فارس که در نظریه‌های جدید ژئوپلیتیک کانون بیضی استراتژیک انرژی دنیا نام گرفته، واقع شده است. ذخایر بزرگ نفت عراق که در مناطق شمالی و جنوبی این کشور واقع شده است این کشور را به دومین دارنده ذخایر انرژی دنیا مبدل کرده است. در حال حاضر حدود ۱۰ درصد ذخایر نفتی جهان و ۲/۲ درصد ذخایر گاز جهان در کشور عراق قرار دارد (Seyfzadeh, 1999: 144). از این مقدار، در شرایط عادی حوزه‌های نفتی واقع در مناطق کردنشین حدود ۵۰ درصد کل تولید نفت عراق را به خود اختصاص می‌دهند. هم‌چنین بیش از نیمی از منابع شناخته شده گاز عراق نیز در مناطق کردنشین قرار دارد (Ahmadi, 2004: 71). به عبارتی دیگر می‌توان گفت که چیزی در حدود ۵۰ درصد از ذخایر نفت و گاز کشور عراق در کردستان واقع شده است و از آنجا که کردستان عراق در حدود ۱۷ درصد از مساحت این کشور را شامل می‌شود (Ezzati, 2001: 331)، در اختیار داشتن نیمی از

^۱ Hydropolitics

ذخایر انرژی در مساحتی کمتر از یک پنجم کل کشور جایگاه برتر این منطقه را نسبت به سایر مناطق عراق به وضوح نشان می‌دهد. به بیانی دیگر، کردستان عراق با ۷۴۰۰۰ کیلومتر مربع وسعت در حدود ۵ درصد کل ذخایر نفتی جهان را در بر می‌گیرد. علاوه بر نفت و گاز، بزرگ‌ترین ذخایر گوگرد جهان در شرق^۱ واقع در جنوب غرب اربیل^۲ در کردستان عراق قرار دارد. در سال ۱۹۸۸ میلادی، میزان ذخایر آن ۵۱۵ میلیون تن برآورد شده بود. گوگرد یک فرآورده فرعی پالایش و تصفیه نفت خام و گاز طبیعی به شمار می‌آید. در سال ۱۹۸۹، ۱/۴ میلیون تن از این ماده معدنی استخراج شده بود. گوگرد در تولید کودهای شیمیایی و آفت‌کش زمین‌های کشاورزی مورد استفاده قرار می‌گیرد و هم‌چنین، عنصر اصلی تشکیل‌دهنده باروت و برخی گازهای سمی به شمار می‌آید (Oshea, 2004:46-48).

شکل ۲: نقشه موقعیت هیدروپلیتیکی کردستان عراق Source: www.kurd.us

۳-۳- موقعیت گذرگاهی کردستان عراق

به لحاظ تاریخی، کردستان در مسیر راه‌های مهم ارتباطی و تجاری واقع شده است. در دوره هخامنشی جاده سلطنتی داریوش، از شوش به ساردیس از مسیر اربیل و در خاک کردستان امتداد داشت. بعدها کردستان در مسیر جاده

¹ Sharqat

² Arbil

ابریسم قرار گرفت و تمامی راه‌های ارتباطی اصلی از شرق به غرب، تا زمان گشوده شدن مسیرهای دریایی در قرن پانزدهم میلادی از آن عبور می‌کرد. در سده‌های اخیر نیز، کردستان در مسیر راه زمینی دسترسی امپراتوری بریتانیا به شبه قاره هند قرار داشت (Kreyenbroek & Sperl, 1992: 265). امروزه نیز تمام راه‌های ارتباطی زمینی و هوایی که عراق را به ترکیه و از طریق آن به اروپا متصل می‌کند، از مناطق کردنشین آن می‌گذرد. هم‌چنین در زمینه صادرات نفت بخش‌های شمال کشور به سمت بازارهای مصرف اروپایی در دریای سیاه و دریای مدیترانه، قسمت اعظم لوله‌های انتقال نفت از کردستان عبور می‌کند. در رابطه با واردات کالاهای اساسی و مورد نیاز از گذرگاه‌های مرزی ترکیه نیز، مناطق کردنشین عراق نقش بی‌بدیلی را بر عهده دارند. بنابراین به طور خلاصه می‌توان اهمیت مناطق کردنشین عراق را برای این کشور به لحاظ موقعیت معبری آن در موارد زیر ذکر کرد:

۱- ارتباط زمینی و هوایی با ترکیه و از آن طریق با اروپا

۲- صادرات نفت به بازارهای مصرف اروپایی در دریای سیاه و دریای مدیترانه

۳- روابط تجاری با ترکیه و واردات کالاهای ضروری از طریق این کشور (Ghorbani Nejad, 2007: 132).

۳-۴- موقعیت برتر کردستان عراق به لحاظ ژئوتوریسم

توریسم فعالیتی است که مبتنی بر نیاز انسان‌ها به گردش، تفریح، استراحت، خستگی زدایی از تنش‌های روحی زندگی مدرن و شهری شکل گرفته و به سرعت رو به گسترش و توسعه است. گردشگری و توریسم علاوه بر تأمین نیازهای مزبور دارای کارکردهای مفید اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و امنیتی است. از این رو به شدت رو به گسترش بوده و سرنوشت کشورها، روابط بین‌الملل و اقتصادهای ملی و جهانی را تحت‌الشعاع قرار داده است. امروزه کشورها با متناسب سازی ساختارهای ملی خود با این فعالیت، سعی بر فرآوری پتانسیل‌ها و قابلیت‌های جذب توریسم بویژه در بعد منطقه‌ای و جهانی داشته و از سویی دست به ظرفیت سازی‌های جدید جذب توریسم می‌زنند تا نه تنها به معرفی فرهنگ، کشور، سرزمین، ملت، تاریخ و هویت ملی خود به جهانیان بپردازند بلکه منافع اقتصادی خوبی را نصیب خود نموده و تفاهم بین‌المللی را از طریق توسعه مناسب‌های اجتماعی افزایش دهند. دولت‌هایی در این زمینه موفق خواهند بود که از ظرفیت‌های جاذبه ساز توریستی در زمینه‌های تاریخی و باستانشناختی، سرزمینی و اکوتوریسم، فرهنگی و مردم شناختی، دینی و زیارتی، تفریحی و سرگرمی، استراحت‌گاهی و رفاهی و غیر آن برخوردار باشند و مهمتر از آن اینکه سیاست ملی خود را بر محوریت توسعه توریسم و جذب جهانگردان خارجی شکل داده و پردازش نمایند (Hafezniya, 2005: 103-104).

کردستان عراق با داشتن قابلیت‌های بالفعل توریستی متنوع و فراوانی در زمینه‌های جغرافیایی، تاریخی و مردم شناختی در کنار ظرفیت‌های بالقوه در زمینه سرگرمی و تفریحی، استراحت‌گاهی و رفاهی از امتیاز ویژه‌ای در سطح ملی و منطقه‌ای برخوردار است. داشتن آب و هوای مناسب و معتدل به نسبت سایر مناطق عراق، رودخانه‌های پرآب، مناظر طبیعی دلپذیر، بافت سنتی جامعه، تنوع و تکثر در باورها و مناسک دینی و مذهبی، آثار باستانی و تاریخی و... در کنار سهولت دسترسی همگی حکایت از توانایی‌های این منطقه در جذب گردشگران و جهانگردان دارد. که در آینده می‌تواند اقتصاد این منطقه فدرال را از یک اقتصاد بیمار تک محصولی مبتنی بر صادرات نفت خام برهاند و با سرمایه گذاری اندک در این بخش به تولید ارز بپردازند.

نتیجه‌گیری

شناخت مزیت‌ها و محدودیت‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیکی هر واحد سیاسی - فضایی در ابعاد مختلف محلی، ناحیه - ای، ملی، منطقه‌ای، فرامنطقه‌ای و جهانی از سوی دست‌اندرکاران و مسئولین ذیربط به منظور دستیابی به اهداف و اغراض کوتاه مدت و بلند مدت و نیز شناخت نقاط قوت و ضعف خود در تنظیم روابط تاکتیکی و استراتژیکی با همسایگان و کشورهای دوردست امری ضروری و واجب است. و زمینه را برای تأمین بهتر و سریع‌تر اهداف سیاست داخلی و خارجی و به چالش کشیدن رقبا در صحنه بین‌الملل فراهم می‌کند.

کردستان عراق نیز به عنوان یک واحد سیاسی - فضایی در سطح ناحیه‌ای در چارچوب کشور عراق از این قاعده مستثنی نیست. این منطقه هم اکنون به عنوان یک ایالت فدرال در ساختار جغرافیای سیاسی غیر متمرکز عراق قلمداد می‌شود و بر اساس قانون اساسی عراق، اجازه اداره امور داخلی خود را در سطحی گسترده و تنظیم روابط با همسایگان و کشورهای خارجی را در سطحی محدود به دست آورده است. این منطقه تنها واحد سیاسی - فضایی در عراق به شمار می‌رود که توانسته است یک حکومت محلی را به اسم حکومت منطقه‌ای کردستان^۱ در شمال این کشور تأسیس کند.

مزیت‌های ژئوپلیتیکی که این منطقه در چارچوب جغرافیای عراق از آن برخوردار است ابزارهای لازم را برای بازیگران عرصه سیاسی آن جهت نیل به اهداف و خواسته‌های مردم آن منطقه فراهم نموده است. در بر داشتن ذخایر فراوان انرژی نفت و گاز، منابع آب و رودخانه‌های جاری در آن و مسائل هیدروپلیتیک مربوط به آن، داشتن موقعیت معبری و گذرگاهی برای مناطق مرکزی و جنوبی عراق جهت ارتباط با ترکیه و کشورهای اروپایی، و موقعیت برتر به لحاظ ژئوتوریسم همگی باعث بالا رفتن وزن ژئوپلیتیکی مناطق کردنشین شمال عراق شده است.

منابع

- Abdi, A., & Mokhtari, H., 2006, A Look to Opportunities and Threats of Irans Hydropolitics, Second Congress of Geopolitics Association of Iran, Tehran.
- Ahmadi, K., 2005, Iraq after Elapse of Bagdad, Foreign affairs Ministry Press, Tehran.
- Amin, A., & Bigdeli, M., 2001, Kurd and Kurdistan, Magazine of Jahane Andishe, Vol.6, No.4, pp.67-74. Tehran.
- Atkinson, D., & Dodds, K., 2000, Geopolitical Traditions, Routledge, London & Newyork.
- Avni, A., 2007, The Version of Written Constitution of Iraqi Kurdistan, Arbil, Iraq, <http://www.krg.net>
- Barden, K., & Shelley, F., 2000, Engaging Geopolitics, Pearson Education Limited, England.
- Behjat, J., 1999, Oil Security in New Millenary: Geostrategy Versus Geoeconomy. Paydar, Tehran.
- Bray, M., 1998, Regional Examination Councils and Geopolitics change, Commonality, Diversity and Lessons from Expeience, International Educational Development, vol8, no6.
- Bellamy, F., 2006, The New Geopolitics of Empire, Monthly Review, January.
- Bosworth, C., & Van Donzel, W., & Heinrichs, p., 1986, New Edition of the Encyclopedia of Islam, E.J.Brill, Leiden.
- Cohen, S., 1994, Geopolitics in the New World Era, The paper in book: Reordering the world. Edited by: George Demko, west view press, U.S.A.
- Edmonds, C., 2003, Kurds, Turks, Arabs, Translated by Ebrahim Yonesi, Roozbehan, Tehran
- Etahat, J., 1995, Geopolitical Traits of Middle East, Centre of Strategic Stydies of Middle East, Tehran.
- Europa Publications, 1996, The Middle East and North Africa, Europa Publications, London

¹ Kurdistan Regional Government(KRG)

- Ezati, E., 2001, Geopolitics in 21 Century, Samt, Tehran.
- Ezati, E., 2002, The Analysis of Iran and Iraq Geopolitics, Foreign affairs Ministry Press, Tehran
- Fieldhouse, D., 2002, Kurds, Arabs, and Britons: The Memoir of Wallace Lyon in Iraq, I.B. Tauris, London.
- Frankle, J., 1997, International Relations in The Diverse World, Translated by Abdorahman Alam, Foreign affairs Ministry Press, Tehran.
- Ghorbaninejad, R., 2008, Comparative study of Self-Governing model in Iraqi Kurdistan with Autonomy and Federalism models, Masters of Philosophy Thesis in Political Geography, Department of Geography, Tarbiat Modares University, Supervisor: Mohammad Reza Hafeznia, Tehran.
- Hafeznia, M.R., 2006, Principles and Concepts of Geopolitics, Papoli, Mashhad.
- Hafeznia, M.R., 2000, Panjab Geopolitics Situation in Pakistan, Alhoda, Tehran.
- Hafeznia, M.R., 2007, Influence of Kurds Self-Governing in North of Iraq Upon Neighbor Countries, Geography Research Quarterly, No.83, pp.1-31.
- Izady, M., 1992, The Kurds: A Concise Handbook, Taylor & Francis, London.
- Kandal, M., & et al, 2000, Kurds, Translated by Ebrahim Yonesi, Roozbahan, Tehran.
- Kreyenbroek, P., & Stefan, S., 1992, The Kurds. A Contemporary Overview, Routledge/SOAS, London.
- Larzief, M.C., 2002, Kurdistan and Kurd and The Causes of Crisis, Translated by Behzad Khoshhali, Midia, Sanandaj.
- Maria, T.O'Shea. 2004. TRAPPED BETWEEN THE MAP AND REALITY: Geography and Perceptions of Kurdistan, Routledge, London.
- Mohamadi, H.R., 1997, The Role of Kurds in Political Geography of Middle East Region, Geography Roshd Journal, No.17, pp.27-39, Tehran.
- Mola Omar Hisa, S., 2001, Superpowers Creating of Crisis in Iraqi Kurdistan, Tavakoli, Tehran.
- Nami, M.H., & Mohammadpour, A., 2008, Geography of Iraq emphatically Geopolitical Issues, Geographical Organization, Tehran.
- Nikitin, V., 1987, The Kurd and Kurdistan, Translated by Mohammad Gazi, Niloofar, Tehran.
- Nisan, M., 2002, Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self-Expression, Jefferson: McFarland & Company, Inc, New York.
- O'Shea, M., 1992, Kurdistan: Political & Economic Potential, Geopolitics Research Centre, SOAS, London.
- Otuathail, G., & Dalby, S., & Routledge, P., 2001, The Geopolitics Thoughts in Twentieth Century, Foreign affairs Ministry Press, Tehran.
- Rabihi, H., 2006, Oil of Iraq: Contest of Powers and The future of Persian Gulf, Second Congress of Geopolitics Association of Iran, Tehran.
- Seif zade, H., 2000, Iraq: Structures and Process of Political Tendencies The Center of Documents Islamic Revolution, Tehran.
- Usherwood, R., 2005, WORLD WAR I AND THE PRINCIPLE OF NATIONAL SELF-DETERMINATION: A CLOSER LOOK AT KURDISTAN, A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of Requirements for the Degree of Master of Arts. Georgia State University.
- Zaki, M., 1998, Historical Research about Kurd and Kurdistan, Translated by Habibilla Tabani, Idin, Tehran.
- www.institutekurde.org
- www.kurd.us
- [www.cia.gov/Iraq.Country Analysis Briefs/Iraq\(2008\)](http://www.cia.gov/Iraq.Country%20Analysis%20Briefs/Iraq(2008))